

STANISŁAW KOWALSKI, JAN WŁODAREK

PIĘĆDZIESIĄT LAT SOCJOLOGII POZNAŃSKIEJ

I. POWSTANIE I ROZWÓJ OŚRODKA SOCJOLOGICZNEGO W POZNANIU W DWUDZIESTOLECIU MIĘDZYWOJENNYM

Po odzyskaniu niepodległości jedynym w zasadzie ośrodkiem myśli socjologicznej w Polsce i posiadającym najstarsze tradycje była Warszawa. Tutaj działali tacy znakomici socjologowie jak Leon Petrażycki, Ludwik Krzywicki. Stefan Czarnowski.

Poznań — do czasu utworzenia uniwersytetu — tradycji takich nie posiadał. Pewne pierwiastki socjologiczne tkwią niewątpliwie w działalności naukowej, a zwłaszcza społeczno-reformatorskiej myślicieli i filozofów poznańskich wcześniejszego okresu — K. Libelta, A. Cieszkowskiego i in.; nie miały one wszakże większego znaczenia dla powstania i rozwoju naszego ośrodka socjologicznego.

Ośrodek ten zaczął się tworzyć i rozwijać wraz z powstaniem Uniwersytetu Poznańskiego w 1919 r. Już przed jego utworzeniem na jednym z posiedzeń Komisji Organizacyjnej Uniwersyteckiej w dniu 18 XI 1918 r. postanowiono powierzyć wykłady z etnologii i socjologii na Wydziale Filozoficznym J. S. Bystroniowi¹. Bystron w czasie swego pobytu w Poznaniu (1919-1926) nie rozwinął na UP większej działalności socjologicznej dzieląc swój czas między Poznań i Kraków, gdzie również wykładał na Uniwersytecie Jagiellońskim.

Okres dynamicznego rozwoju ośrodka socjologicznego w Poznaniu wiąże się bezpośrednio z nazwiskiem Floriana Znanieckiego, który z początkiem 1920 r. objął na Uniwersytecie Poznańskim Katedrę Historii Filozofii, przemianowaną pod koniec tegoż roku, zgodnie z jego życzeniem, na Katedrę Socjologii i Filozofii Kultury. Znaniecki podjął pracę na Uniwersytecie Poznańskim z poważnym stażem pracy w zakresie socjologii na uniwersytetach amerykańskich. Opierając się na tym doświadczeniu

¹ Chodzi o posiedzenie komisji powołanej z ramienia Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk z inicjatywy dra Heliodora Świącickiego, który był jej przewodniczącym i pierwszym rektorem Uniwersytetu, zdobywając sobie w historii tej uczelni miano jej organizatora. Patrz: A. Wrzosek, *Założenie Uniwersytetu Poznańskiego i pierwsze lata jego istnienia*, Poznań 1924, s. 49.

rozwinął szeroką działalność naukowo-badawczą i pedagogiczną na Uniwersytecie Poznańskim. W krótkim też czasie skupił wokół siebie liczne grono uczniów i współpracowników, spełniając wraz z nim doniosłą rolę w rozwoju poznańskiego ośrodka socjologicznego i socjologii polskiej w ogóle. Do jego najbliższych współpracowników i uczniów należeli: T. Szczurkiewicz, J. Chałasiński, F. Mirek, W. Adamski, W. Okiński², J. Szczepański.

Z inicjatywy Znanickiego powstaje w Poznaniu w 1921 r. pierwszy w Polsce Instytut Socjologiczny, który w roku 1927 przekształcił się w instytucję ogólnokrajową, przybierając nazwę Polskiego Instytutu Socjologicznego³. Instytut kierowany przez F. Znanickiego przez cały okres swego istnienia prowadził wielostronną działalność badawczą i wydawniczą. Do największych jego osiągnięć należą niewątpliwie badania prowadzone nad klasą robotniczą i wsią wielkopolską. Instytut, organizując konkursy i inne formy gromadzenia materiałów naukowych, zebrał w okresie międzywojennym bezcenny materiał badawczy w postaci życiorysów, pamiętników i innych materiałów osobistych robotników, bezrobotnych, chłopów, mieszkańców Poznania, Ślązaków.

Polski Instytut Socjologiczny z siedzibą w Poznaniu odegrał wreszcie istotną rolę w integracji socjologicznego ośrodka warszawskiego i poznańskiego stwarzając możliwości współpracy naukowej obydwu ośrodków. W roku 1938 powstaje w Warszawie Oddział PIS, gdzie również został przeniesiony dział wydawnictw Instytutu. W tym samym roku powstaje w Warszawie „Biblioteka Socjologiczna Polskiego Instytutu Socjologicznego” publikująca prace z zakresu socjologii⁴.

Wyrazem rozwoju i osiągnięć naukowych w omawianym okresie jest pojawienie się w ośrodku poznańskim czasopism socjologicznych. W 1925 r. w „Ruchu Prawniczym i Ekonomicznym” pojawił się nowy dział socjologiczny. Dodać przy tym należy, że socjologowie J. S. Bystron i F. Znanicki wchodzili w skład komitetu redakcyjnego tego czasopisma od początku jego istnienia, to jest od 1921 r. Działem socjologicznym „Ruchu Prawniczego, Ekonomicznego i Socjologicznego” kierował J. S. Bystron w pierwszym roku sam, później wraz z C. Znamierowskim, a od 1932 r. również z T. Szczurkiewiczem. W 1938 r. z funkcji redaktora rezygnuje C. Znamierowski, na miejsce którego wchodzi F. Znanicki. Odtąd kierownictwo działu socjologicznego w składzie: Bystron, Szczurkiewicz,

² Władysław Okiński, prowadząc w czasie okupacji w Warszawie tajny komplet socjologii został aresztowany przez okupanta wraz ze studentami i zamordowany w 1944 r. O tej bolesnej stracie dla socjologii pisze W. Bartoszewski w artykule *Tajny komplet na Żoliborzu* w *Gazecie Ludowej* z dnia 7 XI 1946 r., przedrukowanym w *Przeglądzie Socjologicznym* 1946 r. t. VIII w dziale „Socjologia w czasie okupacji niemieckiej”.

³ Polski Instytut Socjologiczny 1920-1935, *Przegląd Socjologiczny* [PS], t. IV, 1 - 2, 1936, s. 279 - 281.

⁴ Polski Instytut Socjologiczny, PS 1938, t. VI, s. 299.

Znаниеcki trwa do wybuchu wojny. Dział ten nastawiony głównie na informowanie i orientowanie czytelnika o ruchu socjologicznym w Polsce i na świecie zamieszczał przede wszystkim recenzje z prac socjologicznych i nauk pokrewnych, bibliografię socjologiczną i od czasu do czasu publikował artykuły.

Doniosłym wydarzeniem dla poznańskiego ośrodka socjologicznego jest pojawienie się w kwietniu 1930 r. pierwszego tomu kwartalnika „Przegląd Socjologiczny”, organu Polskiego Instytutu Socjologicznego, którego redaktorem naczelnym był F. Znаниеcki. W 1935 r. „Przegląd Socjologiczny” został przeniesiony z Poznania do Warszawy, przy czym funkcję jego sekretarza i redaktora odpowiedzialnego przejął J. Chałasiński.

Duże znaczenie dla rozwoju socjologicznego ośrodka w Poznaniu miał fakt stworzenia na Uniwersytecie w 1930 r. studiów socjologii⁵. Uniwersyteckie kształcenie socjologów zapewniało bowiem systematyczny wzrost liczby badaczy i stwarzało możliwości rozszerzania prac naukowych.

II. SOCJOLOGOWIE POZNAŃSCY OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO

Florian Znаниеcki (1882-1958) socjolog światowej sławy, twórca oryginalnego systemu socjologicznego, autor licznych prac monograficznych i syntetycznych, drukował swoje prace w języku polskim i angielskim. Dzięki niemu w dużym stopniu socjologia polska zyskała rozgłos w świecie, a w niektórych dziedzinach, np. w socjologii wychowania, przodowała.

W twórczości F. Znаниеckiego wyróżniają się dwa okresy: 1) okres prac filozoficznych i 2) okres tworzenia systemu socjologii i monografii socjologicznych. Do socjologii przeszedł Znаниеcki od relatywistycznej filozofii kultury, przedstawionej częściowo w pracach *Zagadnienie wartości w filozofii* (Warszawa 1910), *Humanizm i poznanie* (Warszawa 1912), *Cultural Reality* (Chicago 1919), *The Principles of Relativity and Philosophical Absolutism*, („Philosophical Review” 1915) i w szeregu innych artykułach. Jego przejście do socjologii odbyło się dzięki nawiązaniu bliższej współpracy z amerykańskim socjologiem Wiliamem I. Thomasem, z którym w latach 1914- 1919 pracował wspólnie nad słynną monografią o chłopach polskich w Europie i Ameryce⁶. Monumentalne pięciotomowe dzieło pióra obu autorów *The Polish Peasant in Europe and America* (Boston 1918 - 1920) stało się punktem zwrotnym w twórczości naukowej Znаниеckiego; wtedy to, wykorzystując swoją wiedzę filozoficzną, określił się on jako socjolog tworzący socjologię na nowych podstawach teoretycz-

⁵ J. Chałasiński, *Trzydzieści lat socjologii polskiej*, PS t. X, 1949 s. 7.

⁶ Wyczerpującą analizę tego przejścia i całokształtu dorobku Znаниеckiego dał S. Kowalski, *Działalność naukowa Floriana Znаниеckiego*, Ruch Prawniczy i Ekonomiczny 1959, R. XXI, z. 1.

nych i metodologicznych. Dzieło W. I. Thomasa i F. Znanieckiego weszło do historii socjologii światowej i mimo upływu kilkudziesięciu lat jest stale aktualne. O znaczeniu tego dzieła dla socjologii pisze J. Chałasiński: „*The Polish Peasant*, pierwsze w tej skali dzieło socjologiczne oparte na materiale typu autobiograficznego, zajmuje doniosłe miejsce w rozwoju socjologii amerykańskiej. Nie tylko dlatego, że stało się źródłem inspiracji (nie tylko w Ameryce i w Polsce, lecz i w innych krajach) dla socjologicznego wykorzystywania materiałów autobiograficznych. *The Polish Peasant* stało się potężnym bodźcem dla rozwoju monograficznych badań socjologicznych. Była to pierwsza monografia socjologiczna na tak wielką skalę, w której prezentowano nie tylko wyniki analizy, lecz także metodę i cały materiał, na jakim się oparto”⁷.

Okres samodzielnych badań Znanieckiego nad tworzeniem systemu socjologicznego i monografii socjologicznych zaczyna się wraz z objęciem przez niego katedry w Poznaniu. Swój program badawczy z tego czasu określił tymi słowami: „Pragnąłem więc, aby socjologia polska pierwsza spełniła zadanie, od którego przyszły rozwój tej nauki zależy: aby odgraniczyła metodologicznie teren swych badań, jako osobną dziedzinę faktów, od terenów innych nauk humanistycznych, uniezależniła się epistemologicznie od wiedzy przyrodniczej i na tak zacieśnionym i wyodrębnionym własnym terenie rozwinęła płodną współpracę studiów monograficznych i systematyzacji. Sobie przy tym oczywiście wyznaczyłem na początek rolę metodologa i systematyka; trzeba było bowiem określić ogólnikowo zadania i metody tak pojętej socjologii, następnie zaś stworzyć nową systematyzację, która by, uwzględniając dotychczasowe wyniki, mogła zarazem być podstawą heurystyczną do dalszych badań”⁸. Program ten Znaniecki konsekwentnie realizował zarówno w Poznaniu do wybuchu wojny, jak i później, przebywając w Stanach Zjednoczonych. W jego dorobku wyróżniają się dzieła ogólnoteoretyczne, których przedmiotem było opracowanie systemu socjologii oraz prace monograficzne. Teoretyczną koncepcję swojej socjologii przedstawił Znaniecki m. in. w takich pracach, jak *Wstęp do socjologii* (Poznań 1922), *The Laws of Social Psychology* (Warszawa—Kraków—Poznań 1925), *Ludzie terażniejsi a cywilizacja przyszłości* (Poznań 1934), *The Method of Sociology* (New York 1934), *Social Actions* (Poznań—New York 1936).

Jakkolwiek zagadnienia ogólnoteoretyczne stanowiły podstawową dziedzinę zainteresowań Znanieckiego, wydał on również wiele prac monograficznych. W okresie jego działalności w Poznaniu powstały takie monografie, jak *Socjologia wychowania* (Poznań 1928 - 1930), *Miasto w świadomości jego obywateli* (Poznań 1931), *Ludzie terażniejsi, Socjologia walki*

⁷ J. Chałasiński, *Florian Znaniecki — socjolog polski i amerykański*, PS t. XVII/1 1963, s. 11.

⁸ F. Znaniecki, *W sprawie rozwoju socjologii polskiej. Program i samoobrona*, Poznań 1929, s. 12.

o Pomorze (Toruń 1935). W tym też czasie powstało wiele oryginalnych prac monograficznych uczniów Znanieckiego pod jego kierunkiem i opartych na jego metodologicznych założeniach.

Katedrą Socjologii w Poznaniu kierował Znaniecki do 1939 r. Tuż przed wojną wyjechał na zaproszenie z wykładami do Columbia University w Stanach Zjednoczonych. Wiadomość o wybuchu wojny dotarła do niego na morzu, gdy spiesznie wracał do kraju i bliskich. Dotarł do Anglii, skąd wrócił do Ameryki, gdzie pozostał do końca życia. Umarł w Champaign 23 marca 1958 r. W Ameryce kontynuował pracę naukową i pedagogiczną; od roku 1940 był profesorem socjologii w University of Illinois w Champaign-Urbana pod Chicago. W 1953 r. został wybrany prezesem Amerykańskiego Towarzystwa Socjologicznego⁹.

Tadeusz Szczurkiewicz uczeń Znanieckiego i Bystronia. W okresie międzywojennym był wykładowcą socjologii na Wydziale Prawno-Ekonomicznym Uniwersytetu Poznańskiego¹⁰. Twórcza działalność badawcza, dydaktyczna i organizacyjna T. Szczurkiewicza stawia go w rzędzie najwybitniejszych socjologów polskich. Jego książka z lat międzywojennych *Rasa, środowisko, rodzina* (Warszawa 1938) wywarła poważny wpływ na kształtowanie się i rozwój socjologii. W szczególności dokonana w niej krytyczna analiza różnych kierunków socjologicznych: psychologicznego, demograficznego i geograficznego oraz antropologiczno-rasowego miała doniosłe znaczenie w samookreśleniu się socjologii. Gruntowne wykształcenie filozoficzne T. Szczurkiewicza sprawiło, że jego prace są wnikliwe i pełne walorów teoretyczno-metodologicznych.

Wydane ostatnio przez Szczurkiewicza *Studia socjologiczne* (Warszawa 1939), wzbogacające dzieło przedwojenne autora o treści materializmu historycznego, „będące — jak stwierdza S. Kozyr-Kowalski — owocem wieloletniego doświadczenia twórczego wybitnego naszego socjologa wej-
dą niewątpliwie do klasycznych pozycji socjologii polskiej. Zasługują one w pełni na to, aby znaleźć się w bibliotece każdego humanisty obok dzieł Ludwika Krzywickiego, Stefana Czarnowskiego, czy Floriana Znanieckiego”¹¹.

Józef Chałasiński uczeń i najbliższy współpracownik Znanieckiego. Był wykładowcą socjologii na Uniwersytecie Poznańskim. W 1935 r. po odbyciu studiów w Ameryce i Anglii przeniósł się na Uniwersytet Warszawski. W Warszawie rozwinął na niebywałą miarę działalność na-

⁹ J. Chałasiński, *Florian Znaniecki...*, op. cit.

¹⁰ Po wojnie Szczurkiewicz reorganizował ośrodek socjologiczny w Poznaniu i kierował opuszczoną przez Znanieckiego Katedrą Socjologii UP. Później zajmował Katedrę Filozofii Uniwersytetu im. Kopernika w Toruniu oraz do przejścia na emeryturę Katedrę Socjologii w Wyższej Szkole Ekonomicznej w Poznaniu.

¹¹ S. Kozyr-Kowalski, *Tadeusza Szczurkiewicza krytyka rozumu socjologicznego*, *Studia Filozoficzne* 1969, nr 5, s. 148.

ukową i organizacyjną. Dzięki niemu warszawskie środowisko socjologiczne rozwinęło współpracę ze środowiskiem poznańskim,

W swojej pracy naukowej Chałasiński realizował założenia metodologiczne i teoretyczne Znanieckiego. Wszakże w historycznej analizie zjawisk i instytucji społecznych przewyciężył idealistyczne założenia swego mistrza. Poważne sukcesy pod tym względem osiągnął w studiach historyczno-socjologicznych: *Wychowanie w domu obcym jako instytucja społeczna* (Poznań 1928), *Szkoła w społeczeństwie amerykańskim* (Kraków 1936), *Młode pokolenie chłopów* (Warszawa 1938) i in. W niektórych z tych prac, zwłaszcza w studiach nad szkołą w społeczeństwie amerykańskim, Chałasiński zbliżał się do metody materializmu historycznego, reprezentowanej w socjologii polskiej przez L. Krzywickiego i S. Czarnowskiego. Niewątpliwie, przede wszystkim dzięki tej postawie intelektualnej, Chałasiński stał się integratorem socjologicznych środowisk Warszawy i Poznania. Tę jego rolę stwierdza w lapidarnych słowach E. Znaniecka: „Jego niestrudzonym wysiłkom w dużej mierze przypisać należy fakt, że między różnymi »szkołami« a instytucjami Poznania i Warszawy zawiązała się ścisła współpraca”¹².

Czesław Znamierowski (1888 - 1967) — teoretyk prawa i państwa, posiadał gruntowne i wszechstronne wykształcenie humanistyczne i przyrodnicze. Studiował filozofię, psychologię, nauki społeczne, matematykę i fizykę na Uniwersytecie w Lipsku, Berlinie, Monachium i Bazylei. W roku 1922 objął Katedrę Filozofii i Teorii Prawa na Wydziale Prawno-Ekonomicznym Uniwersytetu Poznańskiego. W swojej twórczości naukowej kontynuował socjologiczną tradycję polskich socjologów i zarazem prawników — Ludwika Gumplowicza i Leona Petrażyckiego. Do socjologii wniósł systematyzację i logiczno-semantyczną precyzję pojęć. Łączył umiejętnie elementy psychologiczne i socjologiczne w interpretacji zjawisk społecznych; był w tym względzie kontynuatorem integracyjnych teorii społeczeństwa XIX i XX w. Jako taki działał w opozycji do systemu socjologii Znanieckiego, którego główną cechą charakterystyczną było zerwanie z ową integracją. Pod tym względem socjologiczną twórczość C. Znamierowskiego trafnie określa J. Chałasiński: „W porównaniu z rozległymi, socjologicznymi konstrukcjami Znanieckiego, Znamierowski jest artystycznym miniaturzystą, w którego »sztuce« wyraźnie ścierają się echa bio-psychologicznego instynktywizmu McDougala, Stouta i innych, formalizmu Simmla, semantycznej analizy Husserla i fenomenologizmu Maxa Schelera”¹³.

¹² E. Markley-Znaniecki, *Sociologie polonaise*, [w:] *La Sociologie au XX-e siècle*; II. *Les études sociologiques dans les différents pays*, publié sous la direction de Georges Gurvitsch, Paris 1947, s. 710.

¹³ J. Chałasiński, *Zasadnicze stanowiska we współczesnej socjologii polskiej*, PS 1946, t. VIII, s. 20.

III. PODSTAWOWE DZIEDZINY SOCJOLOGII W ŚRODOWISKU POZNAŃSKIM OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO

E. Znaniecka, pisząc o połączeniu się socjologii poznańskiej i warszawskiej, wspomniała o różnych szkołach tych środowisk. Jest to wzmianka istotna, zwłaszcza gdy poza socjologią i jej kierunkami uwzględnić rozmaite inne dyscypliny, wchodzące w zakres nauk społecznych — historię, antropologię, psychologię, pedagogikę. Odnosi się ona przy tym przede wszystkim do środowiska poznańskiego, w którym rozpiętość kierunków w ramach tych dyscyplin była większa niż w Warszawie i w którym kontrowersyjne orientacje naukowe po utworzeniu uniwersytetu szczególnie silnie się ścierały. W Warszawie poza tradycyjną psychologią Witwickiego i Baleyę oraz nachyloną ku socjologii terenowo-badawczą pedagogiką społeczną H. Radlińskiej, w samej socjologii nad psychologizmem E. Abramowskiego i L. Petrażyckiego dominował materialistyczno-historyczny kierunek Krzywickiego i Czarnowskiego. W Poznaniu natomiast zetknęły się orientacje liczniejsze i skrajnie przeciwstawne: w szerszym zasięgu nauk społecznych antropologiczno-psychologiczne J. Czekanowskiego i K. Stojanowskiego w badaniach ludności na ziemiach polskich, L. Jaxy-Bykowskiego w pedagogicznych badaniach uzdolnień młodzieży, umiarkowana, zakładająca konwergencję czynnika biologicznego i środowiskowego S. Błachowskiego w psychologii — w samej zaś socjologii naturalistyczna J. Paczoskiego, szukająca analogii między nauką o społeczeństwie ludzkim a zoo- i fitosocjologią, antro-po-demograficzna i bio-psychologiczna J. S. Bystronia, psychologistyczna C. Znamierowskiego, wreszcie „humanistyczna” F. Znanieckiego, wzmacniana w pracach T. Szczurkiewicza poświęconych krytyce kierunków naturalistycznych.

W tym starciu, które w pierwszych latach okresu międzywojennego weszło nawet na łamy „Przeglądu Socjologicznego”¹⁴, tak rozmaitych kierunków i orientacji w zakresie skrajnej generalizacji naturalistycznych, przewyciężonych już wówczas w środowisku warszawskim, socjologia szkoły Znanieckiego znalazła niewątpliwie stymulujące podłoże dla swego rozwoju i zajęła radykalnie przeciwne stanowisko wobec wszelkich odmian naturalizmu w naukach społecznych. Nic też dziwnego, że w tej sytuacji właściwy klimat dla zacieśnienia więzi współpracy znalazła w bliższym jej środowisku warszawskim. Niemniej kontrowersje miejscowych orientacji zaznaczyły się w pracy socjologicznej naszego środowiska, co ujawni krótki przegląd jej podstawowych dziedzin.

Socjologia ogólna. Wyżej wspomniane naturalistyczne czy antro-po-psychologistyczne orientacje, choć mogły mieć wpływ na rozwój

¹⁴ W pierwszych tomach Przeglądu Socjologicznego znajdujemy prace tak odległe od systemu socjologii Znanieckiego, jak J. Paczoskiego *Dwie socjologie*, t. I, 1930, Jaxy-Bykowskiego, *Monografia gminy szkolnej im. Mariana Łomnickiego*, t. II, 1934.

socjologii w środowisku poznańskim, nie przeniknęły do jej systemu. Przeciwnie, pewne ich dziedziny, w szczególności w pedagogicznych pracach młodszych jej przedstawicieli — A. Niesiołowskiego, M. Wachowskiego, uległy wpływowi socjologicznej myśli Znanieckiego. Socjologia natomiast kształtowała się w zgodnej opozycji przeciwko tamtym, choć w wewnętrznej, kontrowersyjnej dyskusji trzech orientacji: humanistycznej Znanieckiego, umiarkowanego socjologizmu psychologicznego T. Szczurkiewicza i psychologistycznej C. Znamierowskiego. Była to wszakże dyskusja z gotowym systemem F. Znanieckiego, ujętym we *Wstępie do Socjologii* (1922), która rozwijała się w pracach Szczurkiewicza i Znamierowskiego w drugim dziesięcioleciu okresu międzywojennego.

Stąd system socjologii ogólnej Znanieckiego zajmuje wobec tamtych orientacji pozycję czołową jako wcześniej i pełniej opracowany. Podstawę tych swych dociekań naukowych Znaniecki znalazł w metodologii Diltheya i Rickerta, w szczególności w teorii wartości. Była ona głównym przedmiotem jego wczesnych zainteresowań filozoficznych, a później stała się punktem wyjścia i podstawą jego „humanistycznej” teorii kultury i systemu socjologii. Na tej podstawie oddzielił od zjawisk przyrody jako „niczyichś”, niezależnych od subiektywnego doświadczenia człowieka, stanowiących przedmiot nauk przyrodniczych, wytwory ludzkiej działalności jako „czyjeś” (dane w subiektywnym doświadczeniu), czyniąc je przedmiotem nauk humanistycznych czyli nauk o kulturze. Spośród nich wydzielił ludzi jako „czyichś” czyli jako ujmujących się i odnoszących się do siebie wzajemnie w układach wartości i odpowiadających im postaw. Tę ludzką płaszczyznę układów uczynił przedmiotem socjologii.

Na tej to zasadzie metodologicznej we *Wstępie do socjologii* autor wyłożył całokształt zagadnień dotyczących przedmiotu i zadań socjologii, jej miejsca wśród innych nauk humanistycznych oraz jej podstawowych dziedzin czyli teorii: działania społecznego, stosunków społecznych, indywidualów (osobowości) społecznych oraz grup społecznych, odpowiadających czterem głównym układom społecznym: czynności, stosunków, indywidualów i grup.

W dalszych pracach Znaniecki konsekwentnie rozwijał tak ujęty system socjologii — jego podstawy metodologiczne jak i teorie czterech dziedzin. Podstawy metodologiczne, ujęte w pierwszej wersji już przed *Wstępem do socjologii* w „Methodological Note” I tomu *The Polish Peasant in Europe and America* (1918) wyłożył w pełnym ujęciu w *The Method of Sociology*, a w szczegółach zwłaszcza odnośnie do zasady współczynnika humanistycznego rozwijał przy każdej sposobności, przede wszystkim we wstępach do prac własnych i swoich uczniów. Spośród czterech dziedzin socjologii teoria działania społecznego znalazła wyczerpujące opracowanie w *Social Actions* (1936), teoria stosunków społecznych w zarysie w II tomie *Socjologii wychowania* (1930), teoria osobo-

włości w studium *Ludzie terażniejsi a cywilizacja przyszłości* (1934). Przyczynkiem do teorii grup społecznych jest I tom *Socjologii wychowania* (1928). Rozwinięcie i zastosowanie założeń metodologicznych Znanieckiego znajdujemy również w pracach jego uczniów, w szczególności w studiach J. Chałasińskiego *Wychowanie w domu obcym jako instytucja społeczna* (1928), *Drogi awansu społecznego robotnika* (1931), *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej »Kopalnia« na Górnym Śląsku* (Przegląd Socjologiczny, 1935) i in.

Deterministyczne kierunki w socjologii (antropologiczny i geograficzny, rasowo-antropologiczny, demograficzny) spotkały się ze skuteczną krytyką — po linii systemu socjologicznego Znanieckiego — w kolejnych artykułach T. Szczurkiewicza z lat trzydziestych, opublikowanych później w tomie *Rasa, środowisko, rodzina* (1938). Była to wszakże krytyka kierunków naturalistycznych w socjologii nie tylko ze stanowiska skrajnego socjologizmu Znanieckiego, lecz również ze stanowiska umiarkowanego socjologizmu psychologicznego, który reprezentował T. Szczurkiewicz. Pod tym względem Szczurkiewicz reprezentował stanowisko pośrednie między skrajnym socjologizmem Znanieckiego a psychologizmem C. Znamierowskiego. Jako przedstawiciel umiarkowanego socjologizmu psychologicznego Szczurkiewicz wyprowadzał właściwości psychiczne człowieka, czemu dał wyraz w rozprawie *Psychologia i socjologia*¹⁵ z współzycia społecznego, jednak równocześnie zakładał wpływ czynników biopsychologicznych na to współzycie. Zgodnie z tym założeniem przyjmował jako naukowo płodne wyjaśnianie właściwości psychicznych człowieka przy pomocy kategorii socjologicznych i odwrotnie, zjawisk społecznych w kategoriach psychologicznych, co odrzucał Znaniecki. C. Znamierowski natomiast reprezentował w socjologii odrzucony przez Szczurkiewicza psychologizm, to znaczy wyprowadzał życie zbiorowe człowieka (układy i struktury społeczne, takie jak zbiorowiska, zbiorowości, grupy, społeczności) z jego właściwości biopsychicznych, w szczególności uczuciowych, przy uznawaniu oczywiście socjologii (obok psychologii) jako nauki, której przedmiotem są owe układy i struktury¹⁶. Dla właściwego ich ujmowania przyjmuje, zgodnie ze swymi psychologizacyjnymi założeniami, jako narzędzie badawcze socjologii zasadę „redukcji indywidualizującej”¹⁷.

¹⁵ T. Szczurkiewicz, *Rasa, środowisko, rodzina*, Warszawa 1938, s. 237 - 248.

¹⁶ Patrz: C. Znamierowski, *Socjologia i psychologia społeczna*, Przegląd Współczesny, 1926, t. XVIII. Psychologizmem w socjologii charakteryzuje się większość prac Znamierowskiego, takich jak: *O przedmiocie i fakcie społecznym*, Przegląd Filozoficzny, 1921; *O konserwatyzmie i konserwatystach*, Przegląd Współczesny, 1927 t. XXI i XXII; *Z socjologii rozkazu*, PS 1930/31, t. I; *Prolegomena do nauki o państwie*, 1930; *Wiadomości elementarne o państwie*, 1934. W zwartych słowach psychologizm Znamierowskiego określił J. Chałasiński we wspomnianej już rozprawie *Zasadnicze stanowiska...*, op. cit., s. 19/20.

¹⁷ C. Znamierowski, *Prolegomena...*, op. cit., s. 269. Na marginesie warto zauważyć, że zasadę redukcji indywidualizującej można by stosować nie tylko w zna-

Oceniając ogólnie odchylenia od systemu socjologii Znanieckiego, stanowisk Znamierowskiego i Szczurkiewicza należy stwierdzić, że pierwsze starła się z nim w ostrych sporach, co znalazło wyraz m. in. w publikacji Znanieckiego *W sprawie rozwoju socjologii polskiej — program i samoobrona* (Poznań 1929); drugie natomiast uzupełniło go przewyższając jego idealistyczne założenia. Podobną rolę odegrał w szkole Znanieckiego J. Chałasiński, wszakże inną drogą i w innym kierunku; poprzez stosowanie metody historyczno-socjologicznej zbliżył „socjologię humanistyczną” do socjologii środowiska warszawskiego opartej na przesłankach materializmu historycznego.

Socjologia wychowania. Jest to dziedzina socjologii, która w okresie międzywojennym w środowisku poznańskim osiągnęła w skali krajowej największe wyniki. Socjologią wychowania zajmowali się wprawdzie ubocznie Krzywicki i Czarnowski (w Warszawie), a systematycznie J. S. Bystron (w Krakowie i Warszawie) oraz Z. Mysłakowski (w Krakowie). Jednak osiągnięcia w tej dziedzinie środowiska poznańskiego dominowały w kraju tak pod względem ilości publikacji, jak również ich wartości w porównaniu z biopsychologistycznymi studiami Bystronia w analizie selekcji szkolnych, czy uproszczonymi metodami Mysłakowskiego w badaniach środowisk wychowawczych wsi i miasta. Rozmiary wyników badawczych oraz ich wpływu tłumaczą się tu m. in. tym, że wysiłki badawcze skupiły się w szkole Znanieckiego i że angażowały ogół jej przedstawicieli i sympatyków — tak socjologów, jak również pedagogów, działaczy oświatowych i in.

Wśród dziedzin socjologii środowiska poznańskiego socjologię wychowania umieszczamy bezpośrednio po socjologii ogólnej, nie tyle ze względu na jej szczególnie bogate wyniki, ile ze względu na wyznaczone jej przez Znanieckiego miejsce w systemie socjologii. Według niego mianowicie, podobnie jak wychowanie jest istotnym komponentem społeczeństwa, tak socjologia wychowania jest integralną częścią socjologii ogólnej i to we wszystkich jej czterech dziedzinach — teorii czynności, stosunków, indywidualium i grup. Jest ona przy tym jedyną nauką teorią wychowania.

Przedmiot tak określonej socjologii wychowania został ujęty przez Znanieckiego w dwu aspektach: 1) społeczeństwa wychowującego w kategoriach grup i instytucji społecznych (tom I *Socjologii wychowania*), 2) procesu przygotowania wychowanka do uczestnictwa w grupach — w kategoriach stosunków społecznych, przede wszystkim stosunku wycho-

czeniu psychologistycznym. Przy zastosowaniu współczesnych wyników socjologii i psychologii, w szczególności psychologii społecznej, mogła by ona okazać się przydatną do prawidłowego opisu i wyjaśniania grupowego zachowania się zbioru jednostek czyli pojęcia grupy jako określonych form zachowań się tych jednostek we współzyciu zbiorowym.

wawczego między wychowankiem a wychowawcą (t. II *Socjologii wychowawczej*). Zgodnie z tymi założeniami problematyka wychowawcza przejawia się w przeważnej liczbie prac Znanieckiego m. in. takich, jak *Social Actions*, w *Ludzie terazniejsi i cywilizacja przyszłości*, *Kierownictwo a zwolennictwo we współpracy twórczej* („Kultura i Wychowanie” 1934).

Problemy socjologii wychowania stanowiły dziedzinę szczególnych zainteresowań J. Chałasińskiego. We wspomnianym studium nad wychowaniem w domu obcym poddał on historyczno-socjologicznej analizie społeczną funkcję wychowania rycerskiego i cechowego. W dziele *Szkoła w społeczeństwie amerykańskim* (1936) ujawnił ekonomiczno-klasowe determinanty procesu kształtowania się systemu szkolnictwa. Rolę szkoły w społeczności lokalnej ukazał w artykułach *Rodzina i szkoła, a szersze grupy społeczne* („Chowanna” 1929, r. I) oraz *Parafia i szkoła parafialna wśród emigracji polskiej w Ameryce* („Przegląd Socjologiczny” 1935, t. III). Szkoła „pańska” jako instytucja obca w społeczności wiejskiej znalazła właściwe oświetlenie w *Młodym pokoleniu chłopów* (IV t.), wchodzącym wszakże już w okres działalności warszawskiej autora.

W latach trzydziestych w środowisku poznańskim szczególne zainteresowania budziła problematyka samokształcenia i oświaty pozaszkolnej. Efektem tych zainteresowań są prace: J. Chałasińskiego: *Tło socjologiczne pracy oświatowej* (Warszawa 1935), A. Niesiołowskiego, działacza oświatowego *Formy i metody pracy oświatowej. Próba klasyfikacji i analizy socjologicznej* (Warszawa 1932), M. Wachowskiego, pedagoga: *Istota oświaty pozaszkolnej* (Poznań 1931), W. Okińskiego *Problemy społeczne uniwersytetu powszechnego w Polsce* (Warszawa 1938) oraz *Procesy samokształceniowe* (Poznań 1935), F. Znanieckiego *Education and Self-Education*, („American Journal of Sociology”, 1930 t. XXXVI). Spośród innych prac na uwagę zasługuje interesujące studium J. Szczepańskiego *Przejście z rodziny do szkoły w życiorysach młodzieży* („Przegląd Socjologiczny” 1935, t. III).

Socjologia wsi i miasta. Socjologia wsi posiada w Polsce odległą tradycję; jej początki sięgają przełomu XIX i XX w¹⁸. Do od dawna uprawiających tę dziedzinę ośrodków warszawskiego (L. Krzywicki, W. Grabski, K. Bronikowski i in.) i lwowskiego (F. Bujak) dołącza się w latach międzywojennych ośrodek poznański. Badania tu prowadzone, zwłaszcza nad wsią wielkopolską wyrastały z podstaw teoretyczno-metodologicznych *The Polish Peasant* W. I. Thomasa i F. Znanieckiego.

W oparciu o materiały autobiograficzne nadesłane na konkurs ogłoszony przez Instytut Socjologiczny w Poznaniu w 1921 r. powstała praca J. Chałasińskiego *Drogi awansu społecznego robotnika* (Poznań 1931),

¹⁸ Z. T. Wierzbicki, *Pół wieku socjologii wsi w Polsce*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny [RPEiS] 1967, z. 3.

w której autor analizuje przemiany społeczne robotników rolnych wsi wielkopolskiej, dokonujące się m. in. pod wpływem emigracji do Niemiec, głównie do Westfalii i Nadrenii. Z ośrodkiem poznańskim związana jest także praca J. Chałasińskiego *Młode pokolenie chłopów*, oparta na życiorysach młodzieży wiejskiej. Z innych prac wymienić można pracę ekonomisty poznańskiego M. Nadobnika *Wyludnianie się wsi wielkopolskiej* („Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1937 r. XVII).

Zainicjowane przez Polski Instytut Socjologiczny konkursy na życiorysy stały się bodźcem dla innych instytutów naukowych i społecznych do zbierania tą drogą materiałów o wsi polskiej. Dzięki temu zebrano wiele materiału, z którego część ogłoszono drukiem np. *Pamiętniki chłopów*, dwa tomy (Warszawa 1935, 1936), *Życiorysy włościan* (Warszawa 1937). Znaczna ich część jednak zaginęła lub została zniszczona w czasie działań wojennych.

Problematyka miasta, jeśli wyłączyć badania nad robotnikami i bezrobotnymi, nie stanowiła przedmiotu ciągłych badań poznańskiego środowiska socjologicznego. Jednorazowy sondaż ankietowy „Czym było i jest dla ciebie miasto Poznań?”, dał słabe efekty materiałowe (27 odpowiedzi), choć na ich podstawie powstały dwa opracowania: F. Znanickiego *Miasto w świadomości jego obywateli* (Poznań 1931) oraz J. Piotrowskiego *Kuźnictwo poznańskie a zadania rozwojowe miasta* („Przegląd Socjologiczny” 1934, t. II).

Socjologia klasy robotniczej i chłopstwa. Problematyka w tym zakresie była w poznańskim ośrodku socjologicznym przedmiotem trwałych zainteresowań. Wyrazem tego jest przebieg akcji życiorysowej, jaką rozwijał PIS. Kolejne konkursy na życiorysy przyniosły bogaty materiał: 160 życiorysów robotników, 600 bezrobotnych, kilkaset Ślązaków. Część materiałów wykorzystano w publikacjach: J. Chałasińskiego *Drogi awansu społecznego robotnika*, J. Wojciechowskiego *Życiorys własny robotnika* (Poznań 1930), W. Berkana *Życiorys własny* (Poznań 1923). Reszta bezcennego materiału została zniszczona przez hitlerowskich okupantów.

Socjologia narodu, państwa i prawa. Prowadzone w Poznaniu przez Znanickiego, Chałasińskiego i innych badania nad emigrantami polskimi i reemigrantami siłą rzeczy musiały uwzględniać zagadnienia świadomości narodowej, poczucia przynależności do określonej grupy narodowej itp. Inne badania wyrastały z sytuacji społeczno-politycznej ówczesnej Polski — wytyczania jej granic, zwłaszcza północnych i zachodnich, składu wielonarodowościowego Polski itp. Tu należą wspomniane prace F. Znanickiego *Socjologia walki o Pomorze* i J. Chałasińskiego *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej »Kopalnia«*.

W wyniku tych badań powstały prace teoretyczne Znanieckiego *Studia nad antagonizmem do obcych* („Przegląd Socjologiczny”, t. I, z. 2).

W zakresie socjologii prawa kontynuując polskie tradycje L. Gumplowicza i L. Petrażyckiego, ogromny dorobek wniósł C. Znamierowski. Z własnego psychologizycznego stanowiska poddał krytycznej analizie teorię prawa L. Petrażyckiego w rozprawie *Psychologizyczna teoria prawa* („Przegląd Filozoficzny”, 1922, r. 25). Na tle ogólnej problematyki socjologii prawa szczególnie dużo uwagi poświęcił istocie, genezie i funkcjonowaniu norm społecznych, moralnych i prawnych („*Spoleczne stanowienie norm*”, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 1930 t. X/1), które stanowią podstawową kategorię nie tylko w pojmowaniu przez autora socjologii prawa, ale również socjologii ogólnej. Całokształt problematyki socjologii prawa na tle socjologii ogólnej znajdujemy we wspomnianych już pracach przedwojennych *Prolegomena do nauki o państwie* oraz *Wiadomości elementarne o państwie*¹⁹.

Socjologia stosowana. E. Markley-Znaniecka ocenia całą socjologię polską jako rozwiązującą lub służącą rozwiązywaniu problemów praktycznych odrodzonego państwa polskiego²⁰. Niewątpliwie taką rolę w znacznej mierze socjologia spełniała. Podejmowano wszakże prace, które miały na celu próbę stworzenia teorii socjologii stosowanej. Jedną z nich jest praca W. Adamskiego *Zarys socjologii stosowanej* (Poznań 1928). Znaniecki, jak sam przyznaje, początkowo nie widział potrzeby tworzenia oddzielnej teorii socjologii stosowanej, pracując jednakże nad *Socjologią wychowania* zmienił co do tego zdanie²¹. Wyrazem podjęcia pracy w tym kierunku jest jego artykuł *Stan obecny technologii społecznej* („Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1939, r. XIX, z. III), a także przedmowa do pracy S. Orsini-Rozenberga *Zagadnienia styczne polityki gospodarczej i technologii społecznej ze szczególnym uwzględnieniem Ziemi Wschodnich Rzeczypospolitej*, Warszawa 1923.

Wzajemne związki między teorią a praktyką oraz między teoretykami a praktykami stanowią przedmiot rozprawy T. Szczurkiewicza *Znaczenie teorii dla praktyki*, w pracy *Rasa, środowisko, rodzina*.

¹⁹ J. Chałasiński stwierdza, że „psychologizm” Petrażyckiego różni się od „psychologizmu” Znamierowskiego (*Zasadnicze stanowiska...*, op. cit., s. 13), nie określając wszakże tej różnicy. Zdaje się ona polegać na tym, że Petrażycki (jak to wywodzi Znamierowski w rozprawie *Psychologizyczna teoria prawa*) sprowadził pojęcie normy prawnej do przeżyć emocjonalnych, Znamierowski zaś wyprowadza normy (proces stanowienia norm) z uczuć (konstelacji uczuciowych indywidualnych jednostek), przyjmując je jednak jako właściwości obiektywnych układów społecznych.

²⁰ E. Markley-Znaniecki, *Sociologie polonaise ...* op. cit., s. 716.

²¹ F. Znaniecki, *W sprawie rozwoju socjologii polskiej...*, op. cit., s. 18.

IV. DZIAŁALNOŚĆ W OKRESIE POLSKI LUDOWEJ. WZNOWIENIE PRAC PRZERWANYCH SKUTKIEM WOJNY

Lata wojny i okupacji hitlerowskiej przyniosły nauce polskiej wielkie i niepowetowane straty. Okupanci hitlerowscy zniszczyli naukowe warsztaty pracy, księgozbiory, materiały badawcze, wymordowali wielu polskich uczonych. Z tych ogromnych zniszczeń odradzała się po wyzwoleniu nauka polska, a wraz z nią socjologia. Już w październiku 1944 r. na terenie wyzwolonego Lublina, dzięki poparciu Wydziału Oświaty Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego wznowił działalność Polski Instytut Socjologiczny w składzie: Józef Chałasiński, Krystyna Duda-Dziewierz, Stefan Nowakowski, Stanisław Kowalski²². Zespół ten przeniósł się następnie do Łodzi, gdzie wraz z innymi socjologami, jak m. in.: Stanisław Ossowski, Józef Obrębski, Jan Szczepański, zorganizował ośrodek socjologiczny w ramach Uniwersytetu Łódzkiego. W 1946 r. ukazał się również w Łodzi pierwszy po wojnie tom „Przeglądu Socjologicznego” (t. VIII).

W miarę jak organizowały się uniwersytety w innych miastach, powstawały również nowe ośrodki socjologiczne — Warszawa, Kraków, Toruń, Wrocław, Poznań. W Poznaniu opuszczoną przez F. Znanieckiego Katedrę Socjologii na Uniwersytecie objął T. Szczurkiewicz. Wrócił także do Poznania, działający tu przed wojną, C. Znamierowski. W pierwszym okresie swej działalności ośrodek poznański, podobnie jak inne ośrodki socjologiczne poza Łodzią, nie przejawiał większej aktywności. Brak przede wszystkim kadry naukowej i przygotowanych do badań specjalistów oraz brak środków materialnych uniemożliwiał podjęcie na szerszą skalę badań tak ogólnoteoretycznych, jak i terenowych; wszakże w miarę upływu czasu zaczęły pojawiać się prace i przyczynki socjologów poznańskich.

Pracując na przemian (od 1945 do 1950 r.) w środowiskach socjologicznych łódzkim i poznańskim zaczął swój powojenny staż naukowy przedwojenny doktorant F. Znanieckiego — Stanisław Kowalski, publikując szereg prac w „Przeglądzie Socjologicznym” oraz w czasopiśmie „Wiedza i Życie” (organie Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego i Ludowego), w którym w latach od 1948 do 1950 pełnił z ramienia Łódzkiego Instytutu Socjologicznego funkcję redaktora działu socjologii. W swoich przyczynkach z zakresu socjologii ogólnej oraz w szczególności socjologii rodziny i procesu uspołecznienia dziecka autor opierał się na przesłankach materializmu dialektycznego i historycznego, interpretując odnośne wyniki socjologii w świetle literatury marksistowskiej, w szczególności psychologii radzieckiej²³.

²² Polski Instytut Socjologiczny prowadził tajną działalność w Warszawie już w czasie okupacji. Zapoczątkował ją w 1942 r. z inicjatywy S. Ossowskiego. Zarząd Instytutu stanowili: J. Chałasiński (dyrektor) i J. Obrębski, S. Ossowski, S. Ry-

Pojawiają się też publikacje socjologów, którzy po wojnie wrócili albo przenieśli się do Poznania. W „Przeglądzie Socjologicznym” wznawia swój przedwojenny kierunek działalności C. Znamierowski²⁴. Z pogranicza socjologii, etnografii i historii publikuje swoje pierwsze monografie Józef Burszta (*Wieś i karczma. Rola karczmy w życiu wsi pańszczyźnianej*, Warszawa 1950; *Spoleczeństwo i karczma. Propinacja, karczma i sprawa alkoholizmu w społeczeństwie polskim XIX w.*, Warszawa 1951).

Niebawem też w Poznaniu przystąpiono do organizowania zespołowych badań terenowych nad kształtowaniem się nowych społeczności na Ziemiach Zachodnich (C. Znamierowski, J. Komorowska, J. Kwiatek, W. Ochmański, Z. Ziemiński)²⁵.

V. MARKSISTOWSKA KRYTYKA IDEALISTYCZNYCH PODSTAW SOCJOLOGII

W pierwszych latach powojennych socjologia w Polsce w ogóle, a w Poznaniu w szczególności, nie podejmowała pryncypialnych zagadnień, jakie wynikały z socjalistycznej przebudowy kraju. Wznowienie socjologii i jej początkowy rozwój w Polsce Ludowej, w szczególności w Poznaniu, opierały się w głównej mierze na międzywojennych idealistycznych tradycjach tak teoretycznych jak i metodologicznych, które już przed wojną były krytykowane przez marksistów i innych postępowych teoretyków rozwoju społecznego. „W nowych warunkach przebudowy stosunków społecznych na modłę socjalistyczną — pisze W. Markiewicz — zasady te przybrały znamiona poniekąd anachroniczne, toteż w pierwszych

chliński jako członkowie. Instytut, działając w konspiracji, kierował pracami naukowymi i pomagał materialnie badaczom. Zob. *Polski Instytut Socjologiczny 1939 - 1946*, PS 1947, t. IX. W sprawie prac po zakończeniu wojny patrz: *Polski Instytut Socjologiczny...*, op. cit., s. 416 oraz J. Chałasiński, *Spoleczeństwo i szkolnictwo Stanów Zjednoczonych*, Warszawa 1966, s. 7.

²³ Tu należy rozprawa *Niektóre założenia badań socjologicznych*, PS 1947, t. IX oraz szereg artykułów w *Wiedzy i Życiu*, a mianowicie: *Typy migracji* (1946 nr 4-5, 6), *Struktura społeczna rodziny* (1948 nr 3, 4, 6-7), *Struktura społeczna rodziny. Przestępstwo dziecka* (1949 nr 8-9), *Jednostka i jej środowisko społeczne* (1949 nr 1), *Wyobrażenia społeczna* (1949 nr 7 - 8), *Spoleczne czynniki rozwoju dziecka* (1950 nr 4). Na nasuwające się pytanie, do którego z dwóch środowisk należą te przyczynki, autor ich pragnie na tym miejscu stwierdzić, że wprawdzie materiały do nich gromadził w Poznaniu w okresie międzywojennym, jednak porównanie tych materiałów z przemianami zaobserwowanymi w Polsce Ludowej oraz sam fakt i sposób przygotowania publikacji zawdzięcza stażowi naukowemu, jaki zdobył w środowisku łódzkim pod kierunkiem prof. dra Józefa Chałasińskiego.

²⁴ C. Znamierowski, *Zespół osób*, PS (1946, t. VIII); *Ja społeczne*, ibidem 1947, t. IX.

²⁵ Prace powstałe na gruncie tych badań, przeważnie nie publikowane, wymienia A. Kwilecki, *Ziemie Zachodnie w opracowaniach socjologicznych 1945 - 1965. Bibliografia*, w: *Przemiany społeczne na Ziemiach Zachodnich*, praca zbiorowa pod red. W. Markiewicza i P. Rybickiego, Poznań 1967.

latach istnienia Polski Ludowej należało wpiery ustalić punkt widzenia na rzeczywistość społeczną i zdać sobie sprawę z charakteru dokonanych w kraju przeobrażeń polityczno-ustrojowych, zanim można było podjąć konkretne prace badawczo-naukowe, odpowiadające potrzebom odradzającego się państwa i narodu. Było rzeczą oczywistą, że w kraju, w którym nowy ustrój społeczny uznany został za wcielenie zasad ideologicznych marksizmu-leninizmu, nie będzie mógł utrzymać się na dłuższą metę priorytet nawet na Zachodzie uznanej za przestarzałą humanistycznej socjologii indukcyjnej Znanieckiego, której przedstawiciele przejawiali najwięcej inicjatywy we wznowieniu powojennej socjologii"²⁶

Z początkiem lat pięćdziesiątych rozpoczął się w nauce polskiej okres rewizji i krytyki różnych systemów wiedzy z pozycji marksizmu i leninizmu. Na gruncie socjologii poddano krytyce podstawy teoretyczno-metodologiczne przedwojennej socjologii burżuazyjnej, w której aktywny udział wzięli również sami jej przedstawiciele²⁷. Swój wkład w krytykę oraz wzbogacenie socjologii o treści marksistowskie wnieśli nieco później również socjologowie poznańscy. Z pogranicza marksistowskiej myśli społecznej i psychologii S. Kowalski dokonał krytycznej analizy teorii osobowości niektórych przedstawicieli socjologii i psychologii burżuazyjnej m. in. F. Znanieckiego. W ramach krytyki burżuazyjnej teorii wychowania, podjętej w skali krajowej w zespole pedagogów pod red. B. Suchońskiego — ze środowiska poznańskiego S. Kowalski dokonał analizy socjologicznej teorii wychowania F. Znanieckiego na tle jego socjologii ogólnej²⁸.

Mimo te dyskusje w ślad za krytyką uległy likwidacji lub przemianowaniu katedry oraz czasopisma socjologiczne. Jakkolwiek w latach następnych rozwój socjologii w Polsce został w znacznym stopniu zahamowany, nie oznaczał całkowitej jej likwidacji. Kształciła się młoda kadra w zakresie nauk społecznych opartych na marksizmie i leninizmie. Wielu także socjologów starszej generacji pod wpływem studiów poczynio-

²⁶ W. Markiewicz, *Socjologia w okresie dwudziestolecia Polski Ludowej*, RPEiS 1964, z. 4, s. 264.

²⁷ Zob. J. Chałasiński, *»Młode pokolenie chłopów«* czytane na nowo, *Więś* 1951, nr 29, oraz *Z zagadnień metodologii badań społecznych*, *Myśl Filozoficzna* 1951, nr 1-2; J. Hochfeld, *O niektórych aspektach przeciwstawności materializmu historycznego i socjologii burżuazyjnej*, *Myśl Filozoficzna* 1951, nr 1-2, A. Schaff, *Metoda dokumentów osobistych a społeczne badania terenowe*, *Myśl Filozoficzna* 1952, nr 3-5. W artykułach tych zawarta jest marksistowska krytyka idealistycznych podstaw metodologicznych socjologii F. Znanieckiego, którego system socjologii był głównym przedmiotem ówczesnej krytyki.

²⁸ S. Kowalski, *Zagadnienie osobowości w świetle psychologii marksistowskiej*, Wrocław 1956 oraz artykuł polemiczny na temat tej pracy *W sprawie krytyki burżuazyjnej teorii osobowości*, *Przegląd Psychologiczny*, 1958; *Socjologiczna teoria wychowania Znanieckiego* w: *Studia Pedagogiczne*, t. VIII, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1959.

nych w tym czasie nad materializmem dialektycznym i historycznym zmieniło orientację ideologiczną, przechodząc na pozycje marksistowskie lub też ku nim się skłaniając. Toteż po fali krytyki, w nowszych warunkach organizacyjnych twórczość socjologiczna zaczyna się rozwijać na podstawach marksistowskich lub wolnych od przesłanek idealistycznych. Badania te w coraz wyższym stopniu uwzględniają przemiany społeczno-gospodarcze, polityczne i kulturalne w nowych warunkach kraju.

W ten nurt badań włącza się intensywnie środowisko poznańskie, w szczególności jego socjologowie nowej generacji. Władysław Markiewicz w oparciu na założeniach materializmu historycznego prowadzi badania socjologiczno-historyczne nad Wielkopolską, nad okupacją hitlerowską, wreszcie nad przemianami wsi wielkopolskiej w Polsce Ludowej²⁹. Janusz Ziółkowski podejmuje historyczno-socjologiczne badania nad procesami społecznymi i funkcją społeczną miast przemysłowych Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego oraz miasta Poznania³⁰. Prace te stanowiły zaczątek bujnego rozwoju badań w okresie po roku 1956.

VI. GŁÓWNE DZIEDZINY BADAŃ PO ROKU 1956

Od roku 1956 ośrodek socjologiczny w Poznaniu systematycznie rozwija się. Powstają nowe placówki naukowo-badawcze. Przy Instytucie Zachodnim utworzona zostaje Sekcja Socjograficzna (obecnie Zakład Socjologii) kierowana przez Zygmunta Dulczewskiego. Przy Wyższej Szkole Ekonomicznej powstaje Katedra Socjologii pod kierownictwem T. Szczurkiewicza. W Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza zostaje przemianowana Katedra Historii Myśli Społecznej na Katedrę Socjologii³¹, którą początkowo kieruje S. Kowalski, a następnie W. Markiewicz. Od 1961 - 1969 r. czynny był także przy Katedrze Pedagogiki Zakład Socjologii Wychowania pod kierunkiem S. Kowalskiego³². Problematykę socjolo-

²⁹ W. Markiewicz, *Społeczne i polityczne przesłanki Powstania Wielkopolskiego 1918-1919* w: *Powstanie Wielkopolskie 1918-1919*, Poznań 1958; *Poznań w okresie okupacji hitlerowskiej i walki o społeczne i narodowe wyzwolenie 1939-1945* w: *Dziesięć wieków Poznania*, t. I, Poznań 1958; *Przemiany na wsi wielkopolskiej w Polsce Ludowej* w: *Dzieje wsi wielkopolskiej*, Poznań 1959.

³⁰ J. Ziółkowski, *Rozwój demograficzny i przestrzenny Stalinogrodu na tle warunków społeczno-gospodarczych*, *Przegląd Zachodni* 1955, nr 9; *Z problematyki przestrzennej i gospodarczej Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego*, *ibidem* 1957, nr 4; *Elementy rozwoju Poznania w Polsce Ludowej*, *ibidem* 1953, nr 6/8; *Osiągnięcia gospodarcze Poznania*, *ibidem*, 1955, nr 1/2; *Międzynarodowe Targi Poznańskie w przeszłości i obecnie*, *ibidem*, 1955, nr 5/6; *Uczestnictwo NRF w Targach Poznańskich na tle rozwoju polsko-niemieckich stosunków handlowych*, *ibidem*, 1956, nr 9/10.

³¹ Obecnie Instytut Socjologii, którego dyrektorem jest W. Markiewicz.

³² Wraz z reorganizacją Katedry na Instytut Pedagogiki przemianowany na Zakład Pedagogiki Społecznej.

giczną podejmują także w ramach prac naukowo-badawczych inne katedry Uniwersytetu: etnografii (Józef Burszta) i teorii państwa i prawa (Adam Łopatka, Zygmunt Ziemiński). Socjologowie poznańscy rozwinęli w tych warunkach na szeroką skalę badania teoretyczne i empiryczne nad podstawowymi problemami społecznymi, wynikającymi z potrzeb regionu i kraju. Kontynuowano i rozszerzono badania nad tworzeniem się nowego społeczeństwa na Ziemiach Zachodnich, rozpoczęto badania nad przemianami społecznymi w rejonie uprzemysławianym Konin—Turek, rozszerzono badania nad procesami urbanizacji w mieście Poznaniu itp.

W ślad za badaniami pojawiły się publikacje oraz rozwój socjologicznego ruchu wydawniczego w Poznaniu. W ramach wydawnictw Instytutu Zachodniego powstała seria wydawnicza „Ziemie Zachodnie — Studia i Materiały”, w której wydano dotychczas dziesięć tomów prac socjologicznych, przeważnie socjologów poznańskich³³. Od roku 1960 wznowiono dział socjologiczny w „Ruchu Prawniczym, Ekonomicznym i Socjologicznym”. Socjologowie drukują swoje prace także w innych wydawnictwach na terenie Poznania, jak: Wydawnictwo Poznańskie, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, oraz w periodykach: „Przegląd Zachodni”, „Zeszyty Wielkopolskie” i in. Publikują również na łamach wszystkich czasopism socjologicznych lub pokrewnych w kraju, jak również za granicą.

W nowszych warunkach, podobnie jak w okresie międzywojennym, środowisko poznańskie rozwinęło badania socjologiczne w kilku dziedzinach związanych z aktualnymi potrzebami kraju.

Socjologia ogólna. Choć w interesującym nas okresie wysiłki skupiały się przede wszystkim na badaniach terenowych, to nie zaniedbano prac w zakresie socjologii ogólnej. Przede wszystkim na miarę potrzeb poddawano analizie krytycznej socjologię mieszczańską kapitalizmu umacniając marksistowskie podstawy dla potrzeb naszych badań. W tym kierunku szczególnie wyniki osiągnął W. Markiewicz, który poddawał konsekwentnej krytyce współczesne burżuazyjne systemy socjologiczne³⁴. Ukoronowaniem tych osiągnięć autora jest odważne podjęcie — w dziele *Społeczeństwo i socjologia w Niemieckiej Republice Federalnej* (Poznań 1966) krytycznej oceny podstawowych szkół socjologii zachodnoniemieckiej — w ich styku z socjologią amerykańską — na gruncie aktualnych problemów dotyczących społeczeństwa NRF.

³³ Patrz: J. Kołtuniak, *Polskie Ziemie Zachodnie w serii wydawnictw Instytutu Zachodniego*, Studia Socjologiczne 1968, nr 2.

³⁴ Patrz m. in.: W. Markiewicz, *Rola niemarksistowskiej socjologii w utrwalaniu systemu kapitalistycznego*, Rocznik Ekonomiczny 1961/62, t. XIII; *Oblicze współczesnego kapitalizmu w: Podstawowe problemy XXII Zjazdu KPZR*, Poznań 1963; *Socjologia zachodnoniemiecka wobec problemu pokojowego współistnienia*, RPEiS 1963, z. 4.

Osiągnięcia środowiska poznańskiego w tej dziedzinie wzbogacił poważnie T. Szczurkiewicz swym dziełem *Studia Socjologiczne* (Warszawa 1969), rozszerzając i pogłębiając poważnie problematykę przedwojennej pracy *Rasa, środowisko, rodzina*, w szczególności co do marksistowskich podstaw socjologii.

Swoje badania nad normami społecznymi i działaniem społecznym oraz nad strukturą grup społecznych dawnym nurtem semantyczno-logicznej, psychologicznej analizy kontynuował również C. Znamierowski, wieńcząc swoje osiągnięcia dziełem *Oceny i normy* (Warszawa 1957) i publikując w ślad za nim szereg dalszych przyczynków³⁵.

Badania na Ziemiach Zachodnich. Odzyskanie przez Polskę po II wojnie światowej dawnych ziem zachodnich i północnych wywołało szereg zjawisk społecznych rzadko na taką skalę spotykanych. Stąd też Ziemie Zachodnie stały się terenem badań socjologów niemal ze wszystkich ośrodków w kraju. Rozpoczęte zaraz po wojnie badania socjologiczne na tych terenach, przerwane następnie na kilka lat, po roku 1956 prowadzone były ze zdwojoną siłą.

Zagadnienia zaludnienia tych ziem oraz zachodzących na nich przemian demograficzno-społecznych (adaptacji, integracji itp.) oraz kulturowo-oświatowych podejmują J. Ziółkowski (włączając się już w 1959 r. ze studium *Ludność Ziem Zachodnich* do tomu zbiorowego *Polskie Ziemie Zachodnie* — opracowanego przez przedstawicieli różnych specjalizacji naukowych), Z. Dulczewski, W. Markiewicz i in.³⁶.

Problemom adaptacji i integracji ludności rodzimej i napływowej ze wszystkich stron kraju i z zagranicy w rozmaitych społecznościach lokalnych poświęcono studium zbiorowe *Tworzenie się nowego społeczeństwa na Ziemiach Zachodnich* (pod red. Z. Dulczewskiego, Poznań 1961). W trzech studiach ukazano szczególną rolę w kształtowaniu się życia społecznego na tych ziemiach: 1) społeczeństwa Wielkopolski w zasiedleniu i zagospodarowaniu (Z. Dulczewski i A. Kwilecki *Społeczeństwo Wielkopolskie w osadnictwie Ziem Zachodnich* — Poznań 1962), 2) reemigrantów polskich z Francji w przemianach światopoglądowych oraz integrowaniu się nowych społeczności lokalnych i załóg pracowniczych na przykładzie Wałbrzycha i jego zakładów górniczych (W. Markiewicz *Przeobrażenia świadomości narodowej reemigrantów polskich z Francji*, Poznań 1960), 3) nauczyciela w procesach adaptacyjnych i integracyjnych, w szczególności kształtowania się życia kulturalnego i oświato-

³⁵ Cz. Znamierowski, *Schemat przystosowania w grupie ludowej*, PS 1960, t. XIV, nr 1; *Grupa społeczna i jej struktura*, 1963, t. XVII i in.

³⁶ Patrz: J. Ziółkowski, *Przeobrażenia demograficzne i społeczne na Ziemiach Zachodnich*, *Kultura i Społeczeństwo* 1959, nr 1; *Socjologiczne aspekty przemian ludnościowych na Ziemiach Zachodnich*, RPEiS 1963, z. 3; W. Markiewicz, *Zasiedlenie i zagospodarowanie Ziem Zachodnich*, *Przegląd Zachodni* 1964, nr 4.

wego konkretnych społeczności (A. Kwilecki *Rola społeczna nauczyciela na Ziemiach Zachodnich*, Poznań 1960)³⁷

Pierwszą próbę syntetycznego ujęcia całokształtu wyników badań dał W. Markiewicz w artykule: *Spółeczeństwo i kultura na Ziemiach Zachodnich w latach 1945 - 1960*³⁸. Szczegółowej ich syntezy, skupionej na ruchach migracyjnych rozpatrzonych na podłożu poprzedzającej je ekspansji Niemiec na polskie ziemie zachodnie, poświęcił Z. Dulczewski swoje studium *Spółeczne aspekty migracji na Ziemiach Zachodnich* (Poznań 1964). Wyczerpującą zaś syntezę całokształtu wyników badań na Ziemiach Zachodnich zawiera praca zbiorowa *Przemiany społeczne na Ziemiach Zachodnich* pod red. W. Markiewicza i P. Rybickiego (Poznań 1967).

Kształtowanie się społeczności na Ziemiach Zachodnich jest już w zasadzie dokonane i należy do historii. W wyniku tych procesów społeczeństwo Ziem Zachodnich zostało w pełni zintegrowane z globalnym społeczeństwem polskim; jest wszakże świadome swej odrębności, wynikającej z faktów historycznych, jako społeczeństwa pogranicza niemieckiego. Świadomi tego są również socjologowie, których zainteresowania (zwłaszcza Instytutu Zachodniego) od paru już lat przenoszą się stopniowo z Ziem Zachodnich na badania nad społeczeństwem NRD i NRF, a także nad społeczeństwami i stosunkami politycznymi w innych krajach Europy zachodniej. Punktem wyjścia i teoretyczną podstawą dla tego przedstawienia była wspomniana praca dyrektora Instytutu Zachodniego W. Markiewicza *Spółeczeństwo i socjologia w Niemieckiej Republice Federalnej*. Problematykę tę podejmuje w ramach Instytutu Zachodniego również A. Kwilecki w pracy *Idea zjednoczenia Europy* (Poznań 1969).

B a d a n i a r e j o n ó w u p r z e m y s ł a w i a n y c h . W środowisku poznańskim rozwinęły się szeroko zakrojone badania kompleksowe w jednym z rejonów przemysławianych, mianowicie Konin—Koło—Turek.

³⁷ Praca ta oparta jest na pamiętnikach nauczycieli-osadników, stanowiących część większego zbioru pamiętników nadesłanych w roku 1957 do Sekcji Socjograficznej Instytutu Zachodniego w wyniku konkursu na *Pamiętnik osadnika Ziem Zachodnich* (A. Kwilecki, *Rola społeczna nauczyciela na Ziemiach Zachodnich*, Poznań 1960, s. 7). Tu należą również prace: B. Sadaj, *Udział szkoły i nauczyciela w procesach integracji ludności wiejskiej woj. szczecińskiego w latach 1945 - 60*, Poznań 1963; *Spółeczne problemy zawodu nauczyciela*, Warszawa 1967. Szczegółowe przyczynki autorów, którzy brali udział w badaniach zespołowych (B. Chmielewskiej, Z. A. Żechowskiego, J. Koniecznego i in.) publikowano w rozmaitych czasopiśmiech. Pełną bibliografię prac przeprowadzonych na Ziemiach Zachodnich przygotował A. Kwilecki, *Ziemia Zachodnie...*, op. cit., w: *Przemiany społeczne na Ziemiach Zachodnich*, 1967.

³⁸ Kultura i Społeczeństwo 1960, nr 3, również w języku angielskim w Polish Western Affairs 1961, nr 1. Ostatnią próbę dopełnienia syntezy po pojawieniu się tomu zbiorowego *Przemiany społeczne...*, op. cit., stanowi artykuł A. K. Wileckiego, *Ziemia Zachodnie w badaniach i teorii socjologicznej*, RPEiS 1968, z. 2.

Badania socjologiczne rozpoczął tam w 1959 r. mały zespół (St. Kowalski, B. Maroszek, Z. Tyszka) w ramach prac badawczych Katedry Socjologii UAM³⁹. Przedmiotem zainteresowań badawczych tego zespołu były zjawiska dezorganizacji więzi społecznej w pierwszej fazie dynamicznych przemian rejonu oraz towarzysząca tej dezorganizacji fala przestępczości młodzieży i wysiłek społeczeństwa nad jej przezwyciężeniem⁴⁰. Niebawem W. Markiewicz przyłączywszy się do tych badań, rozszerzył je na całość kształtu procesów społecznych, zachodzących w rejonie jak i wewnątrz zakładów przemysłowych i opublikował pierwsze swoje wyniki w znanej monografii *Spoleczne procesy uprzemysłowienia. Kształtowanie się zakładów produkcyjnych w konińskim rejonie górniczo-energetycznym* (Poznań 1962). Po utworzeniu Komitetu Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN w jego ramach w Poznaniu powstała Sekcja Badań Kompleksowych pod przewodnictwem W. Markiewicza, skupiająca kilka zespołów składających się z pracowników nauki (ekonomistów, socjologów, pedagogów i prawników) różnych uczelni środowiska poznańskiego. Badania socjologiczne skupiały się przede wszystkim na podstawowych problemach przemian, jakie zachodziły pod wpływem uprzemysławiania rejonu na terenie jego miasteczek i wsi w zakresie społeczno-gospodarczym, kulturalno-oświatowym oraz patologii społecznej (zmian nasilenia przestępczości).

W ramach pierwszego problemu (w zespole Katedry Socjologii UAM w osobach Z. A. Żechowski, Z. Tyszka, M. Chmara i in. pod kierunkiem W. Markiewicza) uwzględniano przemiany w stosunkach pracy, strukturze rodziny itp.; odnośnie do problemu drugiego (w zespole Zakładu Socjologii Wychowania Katedry Pedagogiki UAM w składzie: E. Harwas, L. Leja, W. Galant, I. Kurpisz) badano przejawy postępu kultury lokalnej, zainteresowań oświatowych, wzrostu aspiracji szkolnych i in.; wreszcie w zakresie przejawów patologii społecznej (w zespole Katedry Teorii Państwa i Prawa UAM w osobach P. Łączkowskiego i in. pod kierunkiem Z. Ziemińskiego) analizowano nasilenie przestępczości i jego przemiany. Ponadto problematykę w zakresie pierwszym i drugim podejmowali pracownicy Katedry Socjologii WSE (F. Krzykała, D. Harędzka, A. Łukomska pod kierunkiem T. Szczurkiewicza)⁴¹.

³⁹ Patrz: S. Kowalski, *Prace badawcze Katedry Socjologii UAM w Okręgu Przemysłowym Konin-Turek*, RPEiS 1961, z. 1.

⁴⁰ Wyniki badań w tym zakresie ujęte zostały w pracach: B. Maroszek, *Więź społeczna a przestępczość młodzieży*, Gdańsk 1963 oraz Z. Tyszka, *Rola kuratora sądownego w resocjalizacji nieletnich przestępców*, Poznań 1963.

⁴¹ Doniesienia o przebiegu i wynikach badań wyżej wymienieni autorzy publikowali w rozmaitych czasopismach naukowych, a przede wszystkim w Zeszytach Badań Rejonów Uprzemysławianych. Sumarycznie omawia przebieg i wyniki tych badań Z. A. Żechowski w sprawozdaniu *Sekcja Badań Rejonu Konińskiego KBRU PAN w Poznaniu i tematyka jej prac badawczych*, RPEiS 1967, z. 1.

Socjologia miasta. Pod tytułem tym uwzględniamy zagadnienia miasta, gdyż tylko w niektórych aspektach wiążą się one z problematyką rejonów uprzemysławianych. Badania w tej dziedzinie zapoczątkował, jak wiemy, nad miastami śląskimi Katowicami i Sosnowcem oraz w szczegółowych aspektach nad miastem Poznaniem J. Ziółkowski. W ostatnim dziesięcioleciu rozwinął on w tym kierunku intensywne studia teoretyczne których wynikiem są prace: *Socjologia miasta* (Warszawa 1964) oraz *Urbanizacja — miasto — osiedle. Studia socjologiczne* (Warszawa 1965) i szereg artykułów⁴². Główne wysiłki autora zmierzają do uchwycenia zmian społeczno-przestrzennych, dokonujących się w ośrodkach miejskich pod wpływem industrializacji i urbanizacji. Analogiczne zmiany społeczno-przestrzenne są też przedmiotem badań w miastach rejonów uprzemysławianych.

J. Ziółkowski zorganizował przy Katedrze Socjologii UAM Seminarium Socjologii Miasta, w którym oprócz socjologów uczestniczyli architekci, urbaniści i planiści, pracownicy instytucji kierujących rozwojem i urbanizacją miasta. Obok dyskusji socjologiczno-urbanistycznych uczestnicy Seminarium prowadzą badania terenowe, których efektem jest wydana pod redakcją J. Ziółkowskiego praca zbiorowa: *Poznań. Społeczno-przestrzenne skutki industrializacji* (Warszawa 1967)⁴³.

Socjologia narodu, państwa i prawa. Problem narodu stał się szczególnie aktualny w nowych warunkach kształtowania się społeczeństwa socjalistycznego w Polsce Ludowej. Dziedzina ta, zaniedbana i nie doceniana w pierwszych latach, w ostatnim okresie stała się ważnym terenem zainteresowań socjologów.

Najpoważniejsze osiągnięcia w tej dziedzinie ma W. Markiewicz.

⁴² J. Ziółkowski, *Zagadnienie urbanizacji w socjologii i urbanistyce*, Kultura i Społeczeństwo (1962), nr 1; *Problematyka rozwoju architektury i planowania przestrzennego w świetle zagadnień socjologicznych*, Miasto 1962, nr 2; *Socjologiczne aspekty urbanizacji w Europie. Niektóre problemy i kierunki badań*, w: *Urbanizacja a relacje społeczne wsi i miasta*. Materiały i Studia. Seria IV, z. 2, Warszawa 1964, także w jęz. francuskim w piśmie *Information sur les Sciences Sociales* 1963, Vol. II, nr 1; *Osiedle jako system społeczny*, Studia Socjologiczne 1964, nr 2; *Miejsce i rola urbanizacji w przeobrażeniach społecznych w Polsce Ludowej*, Studia Socjologiczne 1965, nr 3.

⁴³ W pracy tej przedstawiono dynamikę uprzemysławiania Poznania w okresie powojennym oraz zmiany demograficzno-urbanistyczne (I. Kado i J. Kado, B. Ziółek, Z. Paszek, J. Pieprzyk), analizę szeregu zjawisk wywołanych industrializacją i urbanizacją — dojazdy do pracy (A. J. Przestalski), adaptację ludności napływową, głównie wiejskiej do dużego miasta (W. Różycka), przemiany społeczne w rodzinach robotniczych (Z. Tyszka, M. Roguszka, H. Przesławska), zjawisko patologii społecznej (M. Chmara); wreszcie ukazano rolę zakładu pracy w procesie adaptacji w wielkim mieście robotników pochodzenia wiejskiego (L. Łukaszewicz) i rolę zakładu pracy w organizowaniu życia społeczno-kulturalnego (S. Dominiczak).

W pracy „*Problematyka narodu w pracach W. I. Lenina*”⁴⁴ dokonał krytyki odnośnych burżuazyjnych teorii i badań socjologicznych oraz wskazał na konieczność uwzględniania w analizie narodu pomijanych z reguły czynników ekonomicznych i klasowych. Marksistowsko-leninowska koncepcja narodu była też przedmiotem jego analiz we wspomnianych już pracach *Przeobrażenia świadomości narodowej reemigrantów polskich z Francji* oraz *Spółczeństwo i socjologia w Niemieckiej Republice Federalnej*. Ponadto w szeregu prac ukazał rolę Polskiej Partii Robotniczej i Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w kształtowaniu się narodu i państwa socjalistycznego w Polsce Ludowej⁴⁵.

Socjologiczną problematykę narodu i państwa polskiego podejmowali również inni badacze poznańscy i to w rozmaitych dziedzinach, zwłaszcza w badaniach nad Ziemią Zachodnią. Zagadnienia te w szerokim zakresie również w aspekcie socjologicznym podejmowali historycy poznańscy oraz teoretycy państwa i prawa.

Studium dawnego stylu C. Znamierowskiego⁴⁶ przeciwstawiają się nowe ujęcia teorii prawa, w szczególności norm prawnych Z. Ziemińskiego⁴⁷ oraz przede wszystkim prace R. Jezierskiego z dziedziny etyki i moralności oraz A. Łopatki nad funkcjonowaniem państwa i prawa w ustroju socjalistycznym. R. Jezierski w pracy *Klasowy charakter moralności* (Poznań 1963) dokonał marksistowskiej analizy funkcjonowania moralności w społeczeństwie. Studium A. Łopatki *Państwo socjalistyczne a związki zawodowe* (Poznań 1962) oraz *Wstęp do prawoznawstwa* (Warszawa 1968), jak wreszcie prace zbiorowe pod jego redakcją wzbogacają poważnie aspekt socjologiczny zagadnienia⁴⁸.

Znamienne dla środowiska poznańskiego jest podejmowanie badań empirycznych nad funkcjonowaniem prawa. Szczególne wyniki wykazują w tej dziedzinie badania zespołowa nad świadomością prawną, prowadzone pod kierunkiem Z. Ziemińskiego⁴⁹.

⁴⁴ Zeszyty Naukowe UAM, Filozofia, Psychologia, Pedagogika 1961, z. 4.

⁴⁵ W. Markiewicz, *Rola PPR w integracji politycznej narodu polskiego*, w: *XX rocznica powstania Polskiej Partii Robotniczej*, Poznań 1962; *Spółczeństwo i kultura na Ziemiach Zachodnich w latach 1945 - 1960*, op. cit. i szeregu innych prac.

⁴⁶ C. Znamierowski, *Zbiorowość. Naród. Państwo*, RPEiS R. XXVII, z. 1; tenże, *Władca państwa i zbiorowość państwowa*, RPEiS 1965, R. XXVII, z. 4.

⁴⁷ Z. Ziemiński, *Normy moralne a normy prawne*, Poznań 1963; Z. Ziemia i Z. Ziemiński, *Uwagi o wynikaniu norm prawnych*, Studia Filozoficzne 1964, nr 4.

⁴⁸ Prace zbiorowe pod red. A. Łopatki: *System organizacji i funkcjonowania społeczeństwa socjalistycznego w Polsce* (Poznań 1966); *Organizacja społeczeństwa socjalistycznego w Polsce* (Warszawa—Poznań 1968); *Podstawowe prawa i obowiązki obywateli PRL* (Warszawa 1968).

⁴⁹ Wyniki te prezentują następujące prace: Z. Ziemiński, *Próba empirycznego badania świadomości prawnej*, RPEiS 1963, R. XXV, z. III; M. Chmara, *Badania nad świadomością prawną mieszkańców Poznania*, Zeszyty Wielkopolskie 1964, nr 2; M. Roguszka, *Znajomość przepisów prawa wśród kobiet z robotniczego środowiska Poznania*, RPEiS 1965, R. XXVII, z. II.

Socjologia wychowania. Dziedzina ta, która w Polsce, a zwłaszcza w środowisku poznańskim okresu międzywojennego, rozwijała się bujnie w ścisłym związku z socjologią ogólną, w Polsce Ludowej pa wstępnym okresie wznowień i ich krytyki uległa zastoju. Fakt ten stwierdził III Zjazd Socjologów w Warszawie.

Wszakże na gruncie bogato rozwiniętych w ostatnim okresie w skali krajowej badań nad przewarstwieniem i ruchliwością społeczną, strukturą zawodów, procesami industrializacji i urbanizacji, przemianami społecznymi na Ziemiach Zachodnich i w rejonach uprzemysławianych, nagromadziło się dużo przyczynków dla socjologów wychowania. Dotyczą one reorganizacji i roli systemów szkolnych w ośrodkach uprzemysławianych,, aspiracji życiowych i preferencji zawodowych młodzieży, jej migracji szkolnych itp. Wkład socjologów poznańskich w tym zakresie był znaczny i odpowiadał ich roli badawczej w wyżej omówionych dziedzinach. Przyczynki z Ziem Zachodnich, dotyczące roli szkoły i nauczyciela w kształtowaniu się społeczności lokalnych (A. Kwilecki), z rejonu uprzemysławianego Konin—Koło—Turek odnośnie do zaburzeń procesu uspołecznienia i wychowania młodzieży (Markiewicz, Ziemiński, Maroszek, Tyszka), zmian kulturalno-oświatowych miasteczek i wsi, w szczególności wzrostu aspiracji szkolnych u młodzieży i rodziców rejonu (Kowalski, Harwas, Galant, Kurpisz), z miasta Poznania dotyczące roli kulturotwórczej zakładu przemysłowego, adaptacji do zakładu pracy młodych robotników imigrantów ze wsi, wzorców dietności, aspiracji wobec dzieci rodzin robotniczych, przestępczości nieletnich (Ziółkowski, Dominiczak, Łukasiewicz, Przesławska, Chmara) wnoszą bogaty i różnorodny materiał dla socjologii wychowania.

Niektóre z tych badań skupiały się planowo na socjologii wychowania. Tu należą przede wszystkim prace Zakładu Socjologii Wychowania Katedry Pedagogiki nad zmianami kulturalno-oświatowymi w rejonie Konin—Koło—Turek, nad procesami selekcyjnymi wychowania, rolą szkoły w środowisku, funkcjonowaniem systemu wychowawczego Zakładu Poprawczego i in., których wyniki opracowano ostatnio w szeregu publikacji, m. in. w monografii S. Kowalskiego *Szkoła w środowisku* (Warszawa 1969)⁵⁰.

W atmosferze szczególnych zainteresowań Uniwersytetu im. A. Mickiewicza problematyką szkolnictwa wyższego powstało i w tej dziedzinie wiele przyczynków socjologicznych, dotyczących warunków rozwoju szkolnictwa wyższego na Ziemiach Zachodnich, stratyfikacyjnych uwa-

⁵⁰ Patrz również Kwartalnik Pedagogiczny 1969, nr 4 artykuł S. Kowalskiego *Selekcyjne funkcje wychowania u progu przejścia ze szkoły podstawowej do szkoły średniej* wraz z doniesieniami współpracowników autora; J. Włodarek, *Funkcja selekcyjna Izby Dziecka Milicji Obywatelskiej*, RPEiS 1967, z. 4; *Psychosocjologiczna interpretacja „drugiego życia” w zakładach poprawczych*, RPEiS 1969, z. 3.

runkowań drogi młodzieży na wyższe uczelnie i problematyki społecznego dorastania młodzieży studiującej⁵¹.

Próbę syntetycznego ujęcia rozproszonych przyczynków w naszej literaturze na tle współczesnej podstawowej problematyki teoretycznej w socjologii wychowania, przy uwzględnieniu jej miejsca w systemie nauk pedagogicznych, podjął S. Kowalski w studium *Udział socjologii w badaniach procesów wychowawczych*⁵².

Ważnym wydarzeniem dla rozwoju socjologii wychowania było zorganizowanie (w 1966 r.) przy Zarządzie Głównym PTS Sekcji Socjologii Wychowania, w której znaczną rolę odegrało środowisko poznańskie poprzez przewodniczącego Sekcji S. Kowalskiego. Sekcja poprzez swoje zebrania naukowe nie tylko zintegrowała rozproszone zainteresowania socjologów w zakresie problematyki badawczej, lecz również, co jest szczególnym jej osiągnięciem, zbliżyła na gruncie wspólnych zainteresowań tą problematyką socjologów z pedagogami. Wyrazem tych osiągnięć była Sesja Naukowa socjologów i pedagogów w Jabłonce w październiku 1968, zorganizowana wspólnie przez Sekcję Socjologii Wychowania PTS i Komitet Nauk Pedagogicznych PAN, poświęcona zagadnieniom metodologicznym oraz wynikiem badawczym nad procesami wychowawczymi z pogranicza socjologii i pedagogiki⁵³.

*

Dokonany przegląd prac i dorobku socjologii środowiska poznańskiego w okresie międzywojennym i powojennym pozwala stwierdzić, że środowisko to w obu okresach zajmowało poważne miejsce i pełniło poważną rolę tak we własnym regionie, jak i w skali krajowej. Jeśli przed wojną podejmowało problemy ważne dla rozwoju wyzwolonego regionu i kraju, to w okresie Polski Ludowej, po dokonaniu rewizji założeń metodologicznych i narzędzi badawczych na miarę nowej rzeczywistości, zaangażowało się w pełni — we wszystkich dziedzinach swej działalności — w rozwiązywaniu problemów, wynikających ze zmiany ustroju społecz-

⁵¹ W. Markiewicz, *Spoleczno-polityczne przesłanki rozwoju szkolnictwa wyższego na Ziemiach Zachodnich*, Przegląd Zachodni 1963, nr 1; J. Ziółkowski, *Specyficzność problemów ekonomiczno-demograficznych Ziemi Zachodnich a szkolnictwo wyższe*, ibidem 1963, nr 1; W. Markiewicz i Z. Ziemiński *Droga młodzieży wiejskiej na uniwersytet*, Życie Szkoły Wyższej 1932, nr 3; J. Ziółkowski, *Pochodzenie społeczne a dostęp do uczelni wyższych studentów w Europie*, Studia Socjologiczne 1969, nr 2; S. Kowalski, *Studia wyższe jako droga do dojrzałości społecznej*, RPEiS 1964, z. 3; W. Markiewicz, *Współczesna młodzież jako przedmiot badań naukowych*, Poznań 1964.

⁵² W: *Nauki przyrodnicze i społeczne współdziałające z pedagogiką*, praca zbiorowa pod red. B. Suchodolskiego, Warszawa 1966, ss. 263 - 371.

⁵³ Referaty oraz materiały sprawozdawcze i dyskusyjne tej sesji opublikowano w Nauczycielu i Wychowaniu oraz w Kwartalniku Pedagogicznym 1969, nr 3 i 4.

nego i z potrzeb dalszego socjalistycznego rozwoju tak własnego regionu, jak i całego kraju. Wyrazem akceptacji tej zasady związku nauki z praktyką jest generalny temat zorganizowanego w Poznaniu IV Zjazdu Socjologów „Teoria i badania socjologiczne a praktyka społeczna”.

50 ANNÉES DE SOCIOLOGIE À POZNAŃ

Résumé

Durant l'entre-deux-guerres à Poznań, la sociologie a commencé à se développer avec la naissance de l'Université et la création au sein de l'université d'une chaire de sociologie, prise en main par Florian Znaniecki. Cependant outre Znaniecki, la sociologie était représentée également par Znamierowski et Szczurkiewicz. Chacun d'eux adoptait dans la sociologie une position théorique et méthodologique particulière. F. Znaniecki et C. Znamierowski représentaient des positions opposées: le premier en tant que partisan décidé du sociologisme, le second en tant que représentant du psychologisme. T. Szczurkiewicz occupait une position intermédiaire, en adoptant un sociologisme psychologique modéré qui supposait que les phénomènes et les processus sociaux sont déterminés aussi bien par des facteurs sociaux que par des facteurs biopsychologiques. Dans le milieu poznanien Znaniecki occupait une position primordiale; il a établi son propre système de sociologie humaniste basée sur des prémisses idéalistes du „coefficient humaniste”, et qui a rassemblé autour de lui un grand nombre d'élèves formant ainsi l'école sociologique.

Cette école fonctionnait d'abord en controverse avec le milieu varsovien, le deuxième des plus importants dans le pays. Dans ce milieu, après, sur les courants naturalistes, surtout antropologo-psychologistes datant de la transition du 19ième au 20ième siècle (maintenus uniquement chez le théoricien du droit L. Petrażycki et chez l'ethnosociologue J. S. Bystróż), dominait l'école historio-sociologique d'orientation marxiste, représentée par L. Krzywicki et S. Czarnowski. Sur la fin des années 20, les deux écoles dominantes -celle de Poznań (Znaniecki) et celle de Varsovie (Krzywicki et Czarnowski) se rapprochèrent grâce à Joseph Chałasiński qui, reconnu comme le plus célèbre élève de Znaniecki, entreprit des études s'appuyant sur une méthode socio-historique proche du marxisme dans certaines oeuvres, par ex. *Szkola w społeczeństwie amerykańskim* (l'Ecole dans la Société Américaine). Quittant Poznań pour Varsovie, il mena une importante activité et devint l'intégrateur des deux milieux, s'acquérant la célébrité grâce à l'oeuvre *Młode pokolenie Chłopów* (la jeune génération de paysans).

L'activité largement développée des sociologues poznanien (dans le domaine de la sociologie générale la sociologie de l'éducation, la sociologie du peuple, de l'état et du droit, la sociologie de la campagne et de la ville, la sociologie appliquée et autres) fut interrompue par la guerre hitlérienne.

La guerre a complètement détruit les institutions polonaises et a emporté bon nombre de sociologues aussi bien à Poznań que dans tout le pays. Après la libération et la réorganisation des milieux scientifiques en Pologne Populaire les sociologues polonais et en particulier à Poznań renouvelèrent leur activité s'appuyant sur les traditions de l'entre-deux-guerres. Cependant cette activité était peu profitable à la pratique sociale d'un régime en cours de formation. Après la critique des bases idéalistes de la sociologie, commença une nouvelle phase d'études s'appuyant sur des prémisses matérialistes et s'occupant des problèmes liés aux change-

ments sociaux et découlant des besoins du développement socio-économique et culturel. Ces études se développèrent dans tout le pays et en particulier à Poznań après 1956. Ici on s'occupait surtout intensivement des problèmes tels que les Terrains Occidentaux et les relations polono-allemandes (W. Markiewicz, Z. Dulczewski, A. Kwilecki), les régions industrialisées et les villes industrielles (W. Markiewicz, J. Ziółkowski), le peuple, l'état et le droit (W. Markiewicz, C. Znamierowski, Z. Ziemiński, A. Łopatka), la sociologie de l'éducation (St. Kowalski) et autres. Les principales institutions scientifiques pendant les dernières années ont été la Chaire de Sociologie de l'Université A. Mickiewicz, l'Institut Occidental et la Chaire de Sociologie de l'Ecole Supérieure d'Economie avec la coopération de représentants d'autres institutions, en particulier des Chaires de la Faculté de Droit de l'Université, de la Chaire d'Etnographie de l'Université, de la Chaire de Pédagogie de l'Université. Durant cette période, tout comme pendant l'entre-deux-guerres, le milieu poznanien a fait concurrence à Varsovie, et durant les deux dernières années il se place en tête dans le pays dans certains domaines.